

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ ԿԱՅ ԶԱՅՈՒՆ ԶԱՄԱՐ

Սահակայ եւ Մեսրոպայ անմուաց յիշատակին եւ հայ ազգին՝ դարերու երկար շարքէ մը ի վեր, անոնցմէ վայելած բարերար — գրապարգեւին վերլուշման օրերուն մէջ, ներուի մեզի փոքրիկ դիտողութիւն մը։ Ուրախ ենք ի սրտէ որ զրթթէ ամէն ճշմարիտ հայ ջանաց տօնել կրկին յորելեանները, մէկն՝ աղմկալից, մեծաշունչն, բազմահանգէս փայլով, միւսն՝ յայմարագոյն դատեց, եղած պատիւներու վրայ ուրախանալով հանգերձ, Սահակայ ու Մեսրոպայ ազգաշէն գործունէութիւնը՝ լուծեան մէջ փառաւորել, երրորդը՝ ջանաց արտաքին հանդէսներէն ու ցոյցերէն հանել պէտք եղած դասը՝ համօրէն հայութեան եւ ի մասնաւորի հայ-գրականութեան համար եւն եւն։ Թէ իրաւացի էին այս այլեւայլ տեսակետներն ալ, ընթերցողներու ապաստան է պատասխանը։ Բայց թէ ինչու «Հանդէս Ամսօրեայ», երրորդ խմբին հետեւեցաւ, պատասխանը շատ որոշ է։ Անցեալ տարիէ ի վեր «Հանդէս Ամսօրեայ», այս յորելեաններուն պտուղը՝ աւելի «գրական», բազմացած էր տեսնել, քան «բարոյական»,։ Յարգելով հանգերձ այլոց տեսութիւններն՝ այս խնդրոյն մէջ «Հորիզոն», ուղղութիւնն յայմարագոյն համարած էր։ Եւ իրեւ «գրական յորելեան», գրական հոգի վրայ եթէ կատարուէր այս յորելեանական հանդէսը, տարակոյս չէ՞, որ ոչ թէ միայն «Հանդէս Ամսօրեայ», այլ նաեւ դեռ շատ մը գրագէտ ու գրականասէր հայեր այլազգ պիտի բերէին իրենց մասնակցութիւնն այս չքնաղ ու անջինջ յիշատակին վերարծարծման առթիւ։ Յանկարծ Վաղարշապատու զոներուն լայն լայն բացուիլն եւ այս «գրական յորելեանին», ալ իրեւ ուսման-առաջնորդ փողահարութիւն, ի յառաջագունէ խրաչեցուց այնպիսիներն, որ չէին ուզեր անպատճառ «իրօնական կերպարանք», տալ այս հազուադէպ գրական յորելեաններուն։ Մանաւ-Մանաւ «Եկեղեցական», այո, իսկ իրենց գործը՝ «գրական», . . . : Պատասխան թող նկատուի այս նախադասութիւնն այն ամէնուն, որոնք սկզբամբ հակառակ են այսպիսի ազգաշէն ու ազգանորոգ «գրական յորելեաններու», եւ անոնց՝ որոնք յարմար տեսնն հասած նկատեցին՝ յանկարծ «Մխիթարայ Մեծի», ինկած առաջնութիւնն իրենց սեպհականելու . . . : Գոնէ հանդիսական յորելեանի երկրորդ կէտին համար՝ անժխտել է մեր ըսածը, քանի որ Յակոբ ի Վննետիկ տպագրել կու տայ իւր առաջին երկը, — ահա ուրեմն Վննետիկի Մխիթարեանց յայտ՝ առաջնութեան իրաւունքը, եւ 1512ին տպագրութեան մուտքն ի մեզ մատնացոյց ընողն եւ առաջին անգամ հրապարակայայտ ծանուցողն է՝ Վննետն, «Հանդէս Ամսօրեայ», խմբագրութիւնն, եւ յորուածագին՝ արդի Ընդհ. Արբհայրն Գեր. Գրիգոր Գովրիկեանց, — ահա ուրեմն Վննետայի Մխիթարեանց ալ առաջնութեան իրաւունքը . . . : Թերեւս զանց առնուէին այսպիսի նկատումներ եւ ի մոռացման նետուէին, եթէ մեր սպասած գոնէ փոքրիկ մէկ կէտն իրագործուէր, այսինքն՝ յորելեար տարւոյն մէջ՝ — չլսեմ՝ յորելեանին օրը — այլեւայլ առաջարկութեանց թուոյն մէջ՝ լսէինք, կարգայինք, տեսնէինք փոքրիկ հեռագիր մըն ալ՝ իր ապացոյց այս մեր — գրական առաջնութեան իրաւանց, կրկին Մխիթարեանց հասցէին¹ . . . :

¹ Ի բաց առեալ փոխադրէ եւ վննետայի հայ գաղութին հեռագիրներն. որ սակայն իրաւունք կու

Անք ամբաստաներ. բայց փափկանկատ եւ աւելի՝ նրբադատ, այս վարմանց անգործադրութիւնը, կը ստիպէ այսօր զմեզ որ “Հանդէս Ամօրեայի”, ցաւ յայտնէ այս անտարբերութեան վրայ, զոր աւելի մոռացկոտութեան կը վերսդրէ քան նպատակաւոր անտեսարարութեան: —

Մեր ցաւն այսպէս ամօքելէն ետքը՝ օրտով մօտն էինք Սահակայ եւ Մեսրոպայ, եւ արտով մօտ պիտի մնանք: Հայ լեզուի, Հայ պատմութեան ծառայութեան պարծանքը՝ զոր գրած ենք մեր գրօշակին վրայ, կը ստիպէ զմեզ որ կարկառունք մեր ձեռքը հոն, ուր կը տեսնենք, թէ հրաւեր կը կարդացուի յասպարէզ: —

* * *

Այս քիչ մը երկար յառաջաբանէն ետքը փութով պիտի ընդունինք այն հրաւերը, զոր կ'ընեն այսօր մեզի՝ յայտնելու մեր միտքը թէ ինչ կը խորհինք “Հայ ուղղագրութեան”, խնդրոյն նկատմամբ: Շատ երկար ժամանակ անցած չէ այն օրումնէ ի վեր՝ ուր հրապարակաւ յայտնած ենք մեր տեսութիւնները՝ “Հայ ուղղագրութեան”, խնդրոյն առթիւ, եւ մեր տեսութիւններն ամփոփած ենք հատորիկի մը մէջ¹: Այսօր դարձեալ կը ծեծուի նոյն խնդիրը:

Սակայն նախ զայս որոշենք. “Ուղղագրութեան խնդիր կայ հայուն համար”, Ծն պիտի չքաշուէի “Ո՛չ”, մը պատասխանելէ, եթէ “Հայ”, ըսած ժամանակ պիտի ըմբռնէինք՝

1. Հայաստանի մեր բնիկ հայր.

2. Արեւմտեան հայերէնը գործածող հայր.

3. Հայերէնի՝ իբր գործարանաւոր լեզու՝ բնախօսական-կազմական կեանք ունեցող նկատող հայր:

Եթէ այս երեք դասակարգի հայերը պիտի ունենանք մեր աչքին առջեւ, այն ատեն, պիտի ըսենք որոշակի, թէ Ուղղագրութեան խնդիր չկայ հայուն համար²:

Իսկ եթէ “Արեւելեան հայերէնի”, գործածողներու եւ գրողներու վրայ պիտի դառնայ խօսքը, այն ատեն պիտի ըսենք համարձակ, այո, կան ուղղագրութեան՝ եւ աւելի եւս կարեւոր լեզուական խնդիրներ,:

Ա.

1. Ի՞նչ է “ուղղագրութեան”, խնդիրը:

Բերնի հնչման համապատասխան նշանագիրը գտնել: Կը զարմանաք, որ հայերէնի համար կը յարուցուին այնպիսի խնդիրներ: Դրոնք տեղի չունին, վասն զի բնիկ հայաստանցին՝ իւր ծածած օդին հետ, խմած ջրոյն հետ, կը ծծէ կարծեա, հայ հնչումներն ալ. թերեւ չճաննայ անոնց համապատասխան նշանագրերը, բայց հնարաւոր չէ, որ հնչումները չփոթէ իրարու հետ: Բնիկ հայաստանցին՝ ըստ առաջարկութեան ուղ-

տան մեզի այսպէս մտածելու, քանի որ միայն այս քաղաքներուն մէջ արդար գտեք են այս հեռագիրը: Իսկ պաշտօնական մարմիններն...

¹ Հայերէն լեզուի Ուղղագրութեան խնդիրն (1910, Աղջ. Մտն. ԿԱ):

² Թէպէտ ունենք “յիմարութիւն, ագիաութիւն”, վերագրեն այս տեսութիւնն ունեցողներն...

զազրութեան ինդիք յարուցանողներու՝ պիտի շփոթէր իրարու հետ հետեւեալ հնչիւններն ու անոնց համապատասխան նշանադրերը, որ են՝

բ, պ, փ.	յ, հ, խ.	ւ, վ, ֆ.
գ, լ, ք.	ծ, ծ, ց.	ը, ըր, ու.
ղ, տ, թ.	ժ, ջ, չ.	ե, է. —

բայց՝ նոյն իսկ ծայնաշրջութիւն (Lautverschiebung) կրած գաւառներուն մէջ շատ զգայուն է հայաստանցւոյն տկանջը՝ իրարմէ զանազանելու օր. աղ. ք ու պ. «Բան, զործ, դուրս», այնպէս բնական երանգով կը զանազանէ՝ «Պէտք, կուրծ, տալ», բառերէն, որ պարզապէս զարմանք կ'ազդէ։ Այս իրողութիւնս հաստատած ենք՝ ոչ թէ մենք միայն, այլ այն ամէն ուսուցիչներն ու վարժապետներն, որ յարաբերութեան մէջ են կամ կը պաշտօնավարեն գաւառներուն մէջ։ Ապահով ենք, որ միակ կոչում մը՝ գաւառներուն մէջ գործող արդի ուսուցիչներուն, բաւական պիտի ըլլայ լեովին վերահաստատել, ինչ որ մեզի համար համոզում է։ Շատ տեղ՝ ինչպէս քիչ մը յառաջ յիշեցինք, հնչիւնները մարմնացնող նշանադրեր զիրար փոխանակած են, այսինքն՝ հոն ուր տի՛ Dal հնչիւնը կու տան, շատ զիրաւ կը զանազանեն՝ դ՛ տօ ձայնէն։ «Մենք միայն մէկը կ'ըսենք, դուք հասկցէք ամէնքը», ըստ առածին։ Բայց աւելի զարմանալի է, ոչ թէ միջակ (դ), լերկ (տ) այլ թաւ՝ թն ալ զրեթէ անսխալ գործածութիւն ունի։ Եւ այսպէսով եռակի աստիճանաւորութիւն մը ստեղծուած է հնչմանց մէջ¹, հնչիւնն յառաջ բերող երեք գործարանաց գործակցութեան համեմատ։ Եւ արդէն այս երեք աստիճանաւորութիւններն ալ միշտ կը պահուին այլեւայլ հնչիւններու միջեւ։ Մեկնեք զայս հետեւեալ երեք տառախմբերու վրայ. Ծ, ծ, ց. Ծ, ջ, չ. Եւն եւն։

Մենք ապահար մնացած ենք՝ զրականութենէն իսկ զուրկ, մանաւանդ թէ անլիթթերցազէտ (analphabet) կամ զրեկ կարգալ չլիցողներու բերնէն՝ վերեւ նշանակած եռասին ձայներու իւրաքանչիւր եռեակին հնչիւններուն միջեւ եղած խտիրը լսելով. Ժոր, ձոր, ցոր՝ ըստ արեւմտեան հայ արտաբերութեան՝ առաջինը կը հնչեն՝ dzor, երկրորդը՝ tzor, իսկ երրորդը՝ tsor։ Նոյն համեմատութիւնը կը պահուի նաեւ միւս եռեակներու հնչիւններուն միջեւ. Ծննծ(եր), ջերմ, չեղոտ. զոր զգալի ընելու համար պիտի յարմարագրենք այսպէս. djendj, tjerm, tcetcod։ Այս հնչիւններուն ծնանելու եղանակն հետեւեալն է. առաջնոյն՝ միջակի ձայն տալու համար, զոգաձեւ լեզուածայրին երկու եզրները՝ կիսաբաց ատամնաշարքին վերի շնատամներուն թեթեւ մը կպցնելէն յառաջ՝ մեզմ' ռնգական ը կիսաձայն՝ մը կը կցի եւ յանկարծ կը հնչուի, այսպէս ըծ(է). իսկ երկրորդին՝ հայ արեւմտեան լերկին համար՝ մի եւ նոյն զիրքն՝ առանց ըի, եւ լեզուածայրին եզրներն աւելի ուժգնակի կը կպցնեն, շուեն աւելի բերնի առաստաղին կը փչուի, այսպէս ջ(այլամ)։ իսկ երրորդն՝ որ կ'ըլլայ այս եռեակին թաւը՝ խիստ ու ուժգին. այսինքն նախընթացին կը հետեւի հազազային հ մըն սլ, թ(աղ)։ Առաջինը կը համեմատուի՝ իտ. già, Giacomo, անգղ.

¹ Երբ նշում կ'ըսենք, կիմանաք այն բնական ձայնն զոր գործարանն (լեզու, ատամ, շրթուք եւն) յառաջ կը բերէ։ Բարբորովն զատ է այս հնչումէն՝ իւրաքանչիւր զրին իւր գոնուած գիրքէն առած հնչազատնութիւնն, որ բնական է՝ աւելի ձայնադիտական ձեռնարկներու ուշադրութեան առարկայ է, քան այսպիսի յօդուածներու։

² Չէփթեկ Ո ձայնաւորին հետ։

Johnson, James: Երկրորդ հնչույթը (Ջ) կը պահի նոր լեզուաց. միայն երբեմն կը լուսի խալերէնի մէջ՝ երբ թաւ չն՝ նայ գրէ մը ետքը ինչայ. այսպէս non ci da, “չի տար մեզի”, Երրորդը՝ այսինքն թաւ չն, ձիշտ նոյն է թաւ. c, գերմ. tschի հետ: Գաւառացին զարմանալի կերպով պահած է հնչման այս ներքանդութիւնն, որով շատ մը հարազատ հայ բառերու գոյութեան իրաւունքն ինքը՝ գաւառացին, կը պաշտպանէ ու կը պահպանէ: Պիտի մեկնենք յաջորդ տողերու մէջ թէ յորում է այս իրաւունքը:

Շառաեան երկրորդ եռեակը թերեւս բոլորովին ազատէր զմեզ բացատրութիւն տալէն, եթէ չունենայինք շարքին համար ըսելիքներ: Նախապէս յն կը ընուր մեր սլովեան պակաս մէկ ձայնը. տճ. ٲٲٲٲٲٲ, անգ. Yankee. այսօր կը գրենք նարմազ, նանկի, բայց այս յերկրեայ նշանադրոյմ է՝ յ ձայնին համապատասխանող: Մերսոպայ հնարագիտութիւնը թերակատար պիտի համարուէր, եթէ այս կարեւոր ձայնին՝ գիր չկերպաձեւէր: Ըրած է վարպետը, բայց աշակերտք անտես ըրած են: Գրոց համեմատութենէն իսկ կը համոզուինք, որ յին հազագային հնչումն նոր է համեմատաբար, նախնականն՝ ատամնական-լեզուական էր. յն. ٲٲٲٲٲٲ, ٲٲٲٲٲٲ, ٲٲٲٲٲٲ, տառազարձուած են Յիսուս, Յորդանան, Յովնանէս. ինչու այս տարապարտ փոխադրութիւնն՝ պիտի ըսէինք, եթէ անծանօթ մնայած ըլլար համեմատական լեզուագիտութեան առջեւ՝ յի սլովակի մեծ ձայնական յեղաշրջութիւնը. բայց քանի որ անոր ատամնական-լեզուական յափոխութիւնը գիտենք՝ Մերսոպայ — նախատեսութիւնն ըսեմ՝ յարմարագրութիւնն ըսեմ — կը սքանչացնէ զմեզ: Ուրեմն հիմայ կը գտնուինք եղած մասնակի փոփոխութեան առջեւ. “Մասնակի”, կ’անուանենք, որովհետեւ այս գործարանական փոփոխութենէն յառաջ եկած հազագային հնչումը միայն բառերու սկիզբն (Anlaut) է, — ածանցներն ու բարդութիւնները նոյն կանոնին կը հետեւին, իսկ մէջն (Inlaut) ու վերջը (Auslaut) կը մնայ լեզուատամային հնչունն այսպէս. յարմարել, յիմարել, — ան-յարմար, գեղեցկ-յարմար —, իսկ նոյն, տղայական, հայական հայ, վայ եւն եւն:

Բայց ըստ պատահանն եւ առանց հիման եղած է այս փոփոխութիւնը. Ոչ ունինք այսպէս կարծելու երկու զօրաւոր պատճառներ.

ա. Լեզուատամայինէն հազագային հնչում յառաջ գալն ըստ լեզուագիտութեան է. հակառակն՝ անընդունելի է: Փոփոխութիւնն արտաքին գործարաններէն կ’անցնի դէպ ի ներքիններն, բայց ոչ ներքիններէն՝ դէպի արտաքինները: Շրթնականն օր. աղ. կրնայ հազագային յառաջ գալ, բայց ոչ հազագայինէն շրթնական: Pitarէն կրնայ յայր, ped-istէն հետք եւն, յառաջ գալ, բայց ինչն ք՝ երբեք: Մեր j = եւ կրնար վերջ ի վերջոյ հազագային հնչման վերածուիլ. եւ այս՝ ստուգուած է այսօր:

բ. Ըստ մեզ, քանի որ մեր բաղաձայններէն շատերուն մէջ եռակի աստիճանաւորութիւն միշտ կը նկատուի (— որ երբեմն միշտեւ քառեակի ալ կը տարածուի), այսինքն քանի որ մեր գործարանական ձայնարտադրութիւնը միջին, լքնիկ եւ թաւայտնաւորութիւն մը ցոյց կու տայ, եւ կամ այսպէս ըսենք՝ կազմող, մնում եւ խիստ հնչուններ յառաջ կու գան, եթէ չի իբր մնում (լքնիկ) ընդունինք, եւ իսկ իբր խիստ (թաւ), կը պահի միջակը (կակուղը), զոր բնութիւնը կը ստեղծէ ահա մեր բնիկ քառաւորացոյն բերանը: Անհնարին է չապշիլ, երբ յամառ, յամար եւ իսմ բառերու զգալի տարբերութիւնը կը ըսէ մարդ մեր գաւառացիներու բերնին մէջ: Եթէ գիտամբ իսկ փոխել ուզէք, իսկոյն իսկ բողբի ձայնը պիտի ըսէք, թէ “չիմ” ասի:

համառ, կասիմ¹ յամառ,, Դո՛ւ է այս դարմանալի նրբութիւնն, ի՛նչ է այս մանր զանազանութիւնն, որով բնիկ հայաստանցիներ կը գլխն, կանցնին զմեզ արտասանութեան փափկութեան մէջ. Եւ սակայն այս իրականութիւնն է: Հրապարակաւ մեր սքանչելիքը պիտի յայտնենք Պր. Բժշկապետ Բ. Մուսաարդեանին, որ “Մշակի”, մէջ (Թ. 223) այս օրերս՝ առանց մանրամասնութեանց իջնալու՝ յ տառի հնչումն պահպանելու վրայ այնպէս գեղեցիկ հրատարակութիւն մ'ըրած է: Գրագէտ-Բժշկապետն շնորհաւորելի է:

Հ իբր լծով գիր առնելով, ին՝ կ'ըլայ — par analogie — ասոր թաւը, բնիկ բերանն ալ ասոնց ընկեր տուած է՝ այսպէս ըսենք՝ միջակը, ուրեմն Ծ, Ժ, ց || Ծ, Ժ, Է ի քով՝ չենք քաշուիր յ, չ, խ շարելու:

Սոյն երեւոյթը կը տեսնենք վի եւ լի մէջ: Բարեբախտաբար գաւառի գրողներ՝ խիստ պահպանողական ու պատուախնայիր իրենց նախահայր իբր ժառանգութիւն թող տուած արտասանութեան, լի եւ վի անխմաստ բանավէճը վարելու պէտք չունին, վասն զի հոս ալ պահած են երկու գրերու մէջ եղած նրբութեան զանազանութիւնը: Աւար ու Թուրքեվար, (դէպ ի) վեր ու զրաւեր, արհաւիր ու վիրք, ըսնաւոր ու վոյմակ, առաւուշտ եւ վուշ, այնպիսի բառեր են, որ շատ դժուարաւ կը շփոթուին բնիկ ականջներէ, եթէ լաւ հնչուին: Գաւառացին գիտէ լով հնչել փափուկ շփողականն, ու վով՝ խիստը: Վերի ատամնաշարքին միայն կորոզ ակունները վարի շթութեան երբ թիթեւակի շռչափեն՝ կը ծնանի լը, իբր միջակ գիր, իսկ երբ քիչ մը դէպ ի գուրը սեղմեն՝ յառաջ կու գայ վը, իբր լծով գիր, եւ որովհետեւ հոս ալ եռեակը ամբողջացնել կը ձգտի բնութիւնն՝ օգնութեան առած է, ի հնուց ի վեր (11 դար) եկամուտ ֆ իբր թաւ: որով՝ կ'ունենանք հոս ալ՝

Լ, Վ, ֆ:

Տեղ տեղ արդէն առանց ֆ նշանագրի ալ՝ ֆի թաւ հնչումն կար, եւ ֆէօս (հոս) ֆէօն (հոն) եւն ասոր ապացոյցը կ'ըլան: Զարմանալի զուգահիշութեամբ սլաւ լեզուներէ շատեր այս ֆ ունին հո՛ն՝ ուր ըստ ինքեան թաւ թ (յն. Ծ) կը ապաստէր:

Պէտք կայ արդեօք յիշեցնելու որ մնացած երկաձայն բոյւերն ալ՝

$\left. \begin{array}{l} \text{ը, ռ} \\ \text{զ, ժ} \\ \text{ւ, շ} \end{array} \right\}$	քիչ շատ ձգտում ցոյց կու տան՝ ամբողջացնելու իրենց եռեակը: Որոշակի կրնանք հաստատել զայս ըի, ըրի եւ ռի համար:
--	---

Երբեմն այնպէս մը կը հնչուի ըն որ թաւ ուն զգալի կը զանազանուի¹, եւ երբ երր, տարր, երրորդ եւն կը լսենք, իսկոյն գիտենք որ եռ ու տառ կամ եր(կ) ու տարի վրայ խնդիր չկայ, այլ երկուքին մէջ — միջնը — մըն է: Գրականութեան մէջ ալ Զրդ դարէն սարին կը սկսի ո՛ն՝ ըր փոխանակել. այսպէս երրեակ = եռեակ: Սոյնն իմանալու է յ, շ (= Ժաժ), զ եւ Ժի համար:

Յօդուածի մը սահմանը չի ներել՝ այս յայտնի ու ծանօթ իրողութիւններն աւելի եւս ընդարձակելու:

¹ Յայտնի է որ գերմաներէն ու անգղիերէն այս երկու թրթռական ձայններ ալ փ եւ նոյն նշանագրով կը ներկայացուին:

Միայն ներուի հոս մեղի փոքրիկ անդրադարձութիւն մը:

Հնչումներու նրբերանգութիւններն ու նշանագրերու այլաձայնութիւններն՝ այրու-
բնին իրր զարդարանք կամ իրր աւելորդ, թարմատար մասերն նկատուելու չեն:
Յայտնի է թէ այս նրբութիւններն են որ հազարաւոր բառերու զոյուութիւն տուած են:
Ոչլափ նշանագրերը ծոխ, այնչափ եւ բառագանձն մեծափարթամ կ'ըլլայ: Ուր
ոշտութիւն նշանագրերու (հնչանշաններու), հնն եւ կուտակութեամբ նշանակութեանց:
Դնելով կը տարբերին հին լեզուներն նորերէն, իրենց զմայելի բառական հարստութեամբն՝
որ բնաւ շփոթութիւն չէ պատճառեր, վասն զի առատ նշանագրերու միջոցաւ՝ զատ
ու որիշ է իրարմէ այս բառերու զոյութիւնը: Երբ օր. աղ. ծոյլ, ծոյլ. յոյլ, հոյլ,
դոյլ, թոյլ. համար, յամար. քակ, սլակ, փակ, քազ, պազ. դափ, տափ,
թափ, դաք, տաք, թաք եւն. այսպիսի գրեթէ նոյնահնչուն բառեր կը գտնուին
լեզուի մը մէջ, նշան են ասոնք այն լեզուին հարստութեան: Նմանաձայն կար-
ծուած գրերու հնչուններն երբ պահուին, այն բառերը միշտ իրաւունք կ'ունենան
իրենց զոյութիւնը պահելու: Ոչ ոք իշխանութիւն ունի այս բառերն իրարմէ տար-
բերող հնչման նրբերանգութիւնները ջնջելու, առարկելով թէ դժուարութիւն եւ
անյաղճելի դժուարութիւն կը պատճառեն: Մենք տեսնք որ մեր գաւառացին՝ բնիկ
պահապանն մեր լեզուին, աղատ է այս դժուարութիւնն ունենալէ, եթէ միայն
օրինաւոր կրթութիւն մըն ալ ժառանգէ, ահա պահուեցաւ. հայերէնն անկէթար ու
անասան:

Ցեսնեք մեր 2 կէտը:

2. «Արեւմտեան հայերէնը գործածողներն՝ հայերէն լեզուի ուղղագրութեան խնդիր
ունին», թերեւս շատ անգամ անգիտակցօրէն իւր լեզուին հնչումները պահպանող բնիկ
հայաստանցին առիթ ալ չունենայ՝ Սահակայ ու Մեսրոպայ աւանդած ժառանգու-
թեան վրայ նայելու այնպէս, ինչպէս ստիպուած են նայիլ «արեւմտեան հայերէնը
գործածող», զբաղէտներ: Եւ ասոնք միայն կրնան մեղի խորհրդածութեան նիւթ մա-
տակարարել: Արդ, գլխաւորաբար թուրքիա եւ անկէ յառաջ եկած գաղթականու-
թիւններն՝ Եգիպտոս, Ամերիկա, Ռուսիա ու Աւստրիա, երբեք դժբախտութիւնն ու-
նեցած չեն՝ հայերէնի ուղղագրութեան խնդրոյն պէտքն զգալու. վասն զի քիչ շատ
ամէնքն ի բնէ «հայերէնախօս հայերէնաբարբառ», գտնուելու առիթն ունին: Դեռ,
փառք Ցեառն, օտարաբարբառ այլաձայն լեզուներ լսելու ստիպուած իսկ ըլլալով, խոր-
թացած չեն լսելներն, որով տեսակ մը «բնիկ դիւրութիւն», կը զգան, հայ ուղղա-
գրութեան վերաբնեւութեան շատ պահանջկոտ չըլլալու: Առանին այս առաւելութիւնն
քիչ ժամանակի մէջ կը կատարեալգործուն դպրոցական դաստիարակութեամբ: Եթէ
արեւմտեան հայերէնն այսօր պահած է իւր փափկութիւնն ու հայեցի նկարագիրն,
ասոնք են պատճառները: Սահակ ու Մեսրոպ ծնած այսպէս ըսնք, զբաւոր հայերէնն,
բայց Միխիթար մըն ալ մշանջնաւորեց՝ գոնէ արեւմտեան հայերէնն իւր զրականու-
թեամբը, դպրութեամբը: Անհամեմատ աւելի յարմարագոյն վիճակի մէջ են արեւմտեան
հայերէնախօսք ու զբաղէտք՝ բնիկ հայ հնչումները պահելու: Եւ մէյմը որ հնչումներն
պահուին, այլ եւս հարկւրին ինսուսն արդէն չբացած կ'ըլլայ հայ ուղղագրական
դժոխութիւնը կարծուած դժուարութիւնը:

Բայց մեր գործը չէ հոս արեւմտեան հայերէնի դրուատիքն ընելու: Խնդիրն է
ուղղագրութեան վրայ, եւ այն՝ ուղղագրութեան բարենորոգման կարեւորութեան վրայ:
Մենք պէտք չենք տեսներ այս նորոգողութեան: Միայն այս առթիւ դիտել կու

պետեմք, երբ ուսանողին կ'աւանդենք թէ միջակ (հնդ) բաղաձայններն են ք, գ, դ եւն, այդ սխալ կ'աւանդենք, վասն զի արեւմտեան հայերէնի մէջ ք, գ, դ լնրկ (յամբ) են եւ միջակ (հնդդներն)՝ ա, կ, տ լրիւներն են: Ահաւասիկ մեր ուղղութեամբ, եւ ոչ թէ ուղղագրական քանի մը կապկական նմանութիւններ ու փոխառութիւններ, որ ծիծաղելի կը դարձնեն մեր արեւմտեան աշխարհարարը: Բայց խօսած ենք արդէն այս ետ դառնալու — անկարելիութեան վրայ ուրիշ տեղ՝ Շատ անգամ փորձուածն ու ձախողուածն՝ այս անգամ քիչ մը բարեացակամութեամբ՝ եւ «Սահակ-Մեսրոպայ ի յարգանս» թերեւս յաջողի:

Կը մնայ տեսնել 3 կէտը:

3. Ստիպուած ենք անկեղծօրէն խոստովանիլ որ զարմանքէ զարմանք կը զլրինք ամէն անգամ որ «ուղղագրութեան խնդիր», անուամբ կը տեսնենք մէկը կամ մէկալը որ ձեռնամուխ կ'ըլլայ հայերէնին՝ իր անտէր անտերունչ աւարկայի մը, իր թէ ամբացնելու համար՝ եւ կը քայքայէ, իր թէ դիւրացնելու՝ եւ կը կ'նձռուէ, իր թէ ուղղելու՝ եւ կը թիւրէ ու խոտորեցնէ: Տեսնենք վայր մը թէ հայերէնն իրր գործարանաւոր լեզու՝ բնախօսական-կազմական կեանք ունի, եւ զայն խօսող հայն ըմբռնած է իւր խօսած լեզուին այս գերակշիռ առաւելութիւնը:

Մեր անկարելին տակ կ'իջայ իսկոյն այն կէտը՝ թէ անհնարին կ'ըլլար հայերէն լեզուին մինչեւ հնութեան ստուերամած խաւարամութն հետեւիլ, եւ անոր կենաց սկզբունքներն դռնել, եթէ բնախօսական-կազմական կեանք ունեցած չըլլար, եւ այս վերջնալ փառաւոր կենաց մէջ՝ իւր այսպէս ըսենք՝ երիցագոյն քրոջ քով ունեցած է իւր սուղմային ծնունդն, եւ անկէ յայտնի կամ գաղտնի անցուցած է ինքնուրոյն կեանք մը, եւ իւր քրոջ պառաւութեան հասակին մէջ ինք սկսած է տիրապետութեան ցուպը ձեռք առնուլ, եւ նոյն իսկ շատ մը տեղեր՝ ուր քաշուած է քրոջ ձայնը, ինքը սկսած է ուժեղնալ եւ դարերու չըջաններու մէջէն յաջողած է այսօր իւր ազգին զաւակացը բերնին լեզուն իւր ձայնով թրթռացնել, ո՛հ, կը խոստովանինք որ անհնար պիտի ըլլար այսպիսի յաջողութիւն մ'ունենալ, եթէ օժտուած չըլլար այն՝ զօրաւոր ու գիմնակուն «կազմական», կեանքով մը:

Չենք քաշուիր մեր հոյակապ լեզուին վրայ տեսնելու այս կենսունակ յատկութիւնները, չենք դանդաղիր՝ նոյն իսկ անոր «անցման» չըջանին մէջ՝ ենթարկեալ բազմապատիկ իրադարձական երեւոյթներու տակ՝ նշմարել անոր բնախօսական կեանքին արտացոլացումները: Դեռ ի կազմակերպութեան է մեր լեզուն: Բայց այս կազմակերպութիւնն իւր զարգացման շաւղին մէջ առանց ուսոտուման եւ ցատկաւմներու կը կատարուի: Լեզուն ինքնին կը ձեռնցանէ իւր մէջ լեզուական խնդիրներն՝ իրր մէջ մէկ երեւոյթներ, բայց ինքնին ալ կը լուծէ՝ առանց արտաքին քայքայիչ ազդեցութեանց:

Արդ, այսպիսի կենսալից լեզուին մէջ տեսնուած այս օրինակ երեւոյթները քննելու տեղ՝ երբ ուղղակի ձեռննիք կ'ըլլանք անոնց, յայտնի է թէ կործանիչ ու ապականարար գեր մը կատարած կ'ըլլանք:

Հազար հինգհարիւր տարիներէ ի վեր՝ իւր թաւալման հետ երբ լեզուն կը պահէ ու կը պահպանէ անմոլոր իւր հնչուիւնը, լեզուական օրինաց ենթարկուելով իսկ՝

1 «Եւլարման», Արքի հայերէնի ունեցալը, Ներքեմ ու. արագած, էջ 258—274:

կրնայ այսօր իւր վաղեմի հնչականութեան տարացոյցներն յարեալ ցուցանել, կրնայ այսպիսի լեզուի մը զգացուիլ՝ բնախօսական կեանք մը: Ի՞նչ պէտք ունեւն 1500 տարի ետքը՝ սպաննել այս պահպանեալ կեանքէն շատ մը փուլեր, անպէտ հռչակել շատ մը հնչական ձայներ, հնչանշաններ: Եւ դեռ այնպիսի ժամանակ մը, երբ լեզուին այս կենսատարութիւնն՝ ինչպէս վերջ ցոյց տուինք, անդուլ կը գործէ բնիկ հայաստանցւոյ խօսելու գործարաններուն մէջ...: Ըստ մեզ, սպաննել է այս եւ ոչ ապրեցնել, խաթարել եւ ոչ յարգարել:

Գրանշան մը իսկ պակեցուցէք լեզուին մէջէն, պիտի ստիպուիք պակեցընել շատ մը բառեր, բառերու ձեւեր, ձեւերու երանգներ, երանգներու նրբութիւններ, միով բանիւ՝ փոխանակ զարգացնելու լեզուն, պիտի սպաննէք զայն: Եւ կարեւոր պատճառ մը չկայ՝ այսպէս անխնայ ջարդելու ու ջաղխելու: «Մէկ հնչիւնի մէկ զիր», վարդապետութիւնն հայերէնի համար աւելորդ է, վասն զի ամէն հնչիւն մէկ զիր ունի միայն, իսկ հնչման մէջ եղած nuanceներն արդէն մէկ մէկ զատ հնչիւն կը համարուին, որ պէտք են իրենց զատ հնչանիցը (= տառը) ունենալ:

Երբ ծայր, ծայր, ցայր այնպէս որոշ կը զանազանուին իրարմէ իրենց գործարանական հնչումովն, որ իրարու հետ չեն շփոթիր, իրաւունք կ'ունենայ բողբոջելու մէկը՝ որ թերեւս քաջ տեղեակ չէ, կամ աւելի քաջունկն չէ՝ այս երեք գրերու հնչական երանգներն իրարմէ զանազանելու: Եթէ բողբոջելու իրաւունք չունի, որչափ եւս՝ կոտորելու, յոշատելու են մէկի յետեւ: Այս երեք լեզուատամային գրերու համար ըստաճն հասկնալու է՝ ընդհանրապէս, միւս շարքի գրերուն համար ալ: Ի մասնաւորի եւ ու է, ւ ու վ կը կազմեն հակառակարանութեան կորիզը:

Այսօր տղայ մը իսկ գիտէ, որ գաղղ. *été, été, étaient, êtes, fêtes, fêteraient* բառերուն բոլոր ձայնաւորները մեր է կամ եւ ձայնագրով կը փոխանակուին: Բայց թերթեցէք ուրեւիցէ գաղղ. քերականութիւն մը եւ տեսէք թէ ինչ անուն կու տան անէր, որ կը շփոթէ այս 7 տեսակ ըներ իրարու: Դնչ որ հոս միայն գաղղերէնէն համար կ'ըսենք, իմանալու է շատ մը հնդեւրոպական լեզուներու համար ալ, այսպէս յն.ի, գերմ.ի, ռուսերէնի համար եւն:

Այս երեւոյթը կը տեսնուի՝ հնդեւրոպականն դուրս, ուրիշ լեզուաբուններու տակ դասակարգեալ լեզուներու վրայ ալ: Օր. աղ. հունգարերէնի մէջ գտնուած երկու տեսակ է, ըներն այնպիսի դժուարին դեր մը կը խաղան, որ գրեթէ անհանդուրժելի պիտի երեւային հայուն, որ անմիջապէս «երկուքէն մէկը ջնջելու» դիրքին առաջարկութեան պիտի դիմէր՝ չեմ գիտեր ինչ խաբեպատիր անուան տակ, եւ սակայն հունգարացին իբր նուիրական հնաւանդ գանձ մը կը պահէ ու կը յարգէ այս ժառանգած երկու *e*, ըներն, մանաւանդ որ առաջինը միշտ ենթակայ է երկրորդին փոխուելու՝ այլեւայլ քերականական դէպքերու ազդեցութեամբ. *jótétemény* (բարեբարութիւն), *kefe*, խոզանակ, ունի *kefém* (առաջին ստացական), *kefét* (հայց.), *szejjelemez* (շուրջը կը նայի), *értékes* (յարգի), *szükséges* (կարեւոր) եւն: Ունին մեր հայերէններն այս *e*, ըներու փոփոխականութիւնը, բնաւ. այլ այնպէս կանոնաւորեալ է հայերէնի մէջ եին եւ էին գործածութիւնն, որ թէթեւ ուշադրութիւն մըն ալ կը բաւէ երկուքն իրարմէ զանազանելու: Թերեւս աւելորդ չըլայ մեր ըսածը համառօտ վարդապետութեամբ մը հաստատելու:

ա) Էով շատ քիչ բառ կը սկսի հայերէն. եւ սխաճներն ալ՝ էակ(ան), էգ, էշ, էջէն անդին չեն անցնիր:

ը) միավանկ լառ մը էով կը գրուի, երբ բարդութիւններն ու հորվածներն ի ունին. պէտք = պիտոյ, պիտի. մէգ = միգապատ, սէր = սիրել (= գերմ. *Werk* = *wirken*).

զ) ըսգմամբանկ բառերու միայն վերջին վանկը կրնայ է գտնուիլ¹. սակաւապէտ = (պիտութիւն), արտօնատէր = արտօնատիրոջ.

ը) բառի մը վերջին վանկը՝ կրնայ միայն էով վերջանալ եւ ոչ՝ եով. այսպէս բացառականները (տիրոջմէ, եղբորմէ), շաղկապնիլը՝ թէ, եթէ, բայերը՝ սիրէ, գործէ.

ե) բայի մը խոնարհման ատեն՝ էով կը գրուին, ըլլոր յոգնակի երկրորդ դէմքերը, կը գործէք, գործեցէք եւն. անկատար եւ ապառնի ու պայմանական անկատարին ըլլոր դէմքերը, կը գործէի, կը գործէիր, պիտի գործէինք, եթէ գործէի՞նք եւն.

Ահաւասիկ այս հինգ կանոններն են՝ որոնց նիւթական մտառութեամբ կը բարձուին մէջտեղէն այն այսպղծելի երեւակայուած դժուարութիւնները, Թերեւս առաւելուի, էն, յն, եւն վտարելով հայ այբուբենէն՝ այսպիսի կանոններու մտառութենէն եւ ուսմանէն զգատել կուզենք մանկանին, եւ հոս է ահա մեր «մէկ հնչիւնի մէկ գիր վարդապետութիւնը», Եթէ յաջողեցանք մինչեւ հոս ըսուածներով համոզելու որ հայերէն լեզուն հարուստ ու բազմահնչական լեզու ըլլալով՝ զարեւու ընթացքին մէջ բարդած է լեզուական կանոն կանոնի վըայ, բայց հետեւողական կերպով. այն ատեն զիւրին պիտի ըլլայ ըմբռնել, որ այս լեզուն սորվելու համար միայն ականջը պիտի չգործէ, այլ եւ միտքը. Պարզապէս նիւթական կանոններով՝ առանց գիտակցակամ ուսումնասիրութեան՝ հայերէնի այբուբենն պէտք է միայն եւ միայն 27 — կամ առաւելն 29 նշանագրերու իջնել, այն ատեն կարելի է՝ ոչ թէ հայերէն գրել, այլ տեսակ մը հայ-էսպերանտո. իսկ միւս 9 վտարեալ գրերու հետ (է, կ, ծ, յ, ը, ռ, լ, փ, օ) վտարել նաեւ հայերէնի բառազանձէն 9—18 հազար բառեր: Այսպիսի անագորոյն խոստարտութեան արժանի չենք համարիր՝ մեր հնաւանդ լեզուն:

Այս կարեւոր խնդիրը լուծուած կը համարինք՝ եթէ յաջողեցանք ցարդ ըսուածներով ի համողումս բերել ընթերցողներն, որ ոչ բնիկ հայաստանցին, ոչ արեւմտեան հայերէնը գործածողներն եւ ոչ իսկ՝ զհայերէն իրբու գործարանաւոր լեզուն բնախօսական կազմական կեանք ունեցող նկատողները, պէտք կը տեսնեն հաւատարմ ուղղագրութեան խնդրի մը գոյութեան: Վկայ մեր ըսածներուն՝ այն սակաւ հետաքրքրութիւնն, որ ցոյց էր տրուի արեւմտեան հայ հրապարակագրութեան կողմանէ, արեւելեան հայերէն երբեմն երբեմն զբաղեցնող այս խնդրին: Թէ միայն մեր ըսուածն զազափարն չէ այս, այլ արեւմտեան ամէն հայ գրողներու, թող իրբու վկայ խօսի Հր. Ն. Թորոսեան («Բ.» 5173) «... Սահակ մը, Մեսրոպ մը՝ օժանդակութեամբ ափ մը գործակիցներու, վերջնական կազապարը կու տան լեզուին, թէ հնչական եւ թէ ՈՒՂՂԱԳՐԱՅԻՆ տեսակետներով, այնպէս որ անկէջ մինչեւ այսօր, 1500 տարիներու ընթացքին մէջ, ոչ մէկ հեղինակութիւն պէտք կը տեսնէ կամ կը յաւակնի անձտութիւն մը, սխալ կամ բարեփոխելի կէտ մը նշմարել եւ անոր համեմատ փոփոխութիւն մը ի գործ դնել, եւն: — — —

¹ Ի բայց առեւայ տէրութիւն, անտէրեւութիւն (աւելի ուղիղ՝ անտերութիւն, անտերութիւն), չէզոք եւն, որոնք կրնան ընգծանուր օրինաց հպատակել եւ եով գրուիլ:

² Յայտնի է թէ ինչ օրինոց միայն է կրնայ գտնուիլ այս ժամանակներու մէջ:

Բ.

«Կայ ուղղագրութեան խնդիր արեւելեան հայերէն գործածողներուն համար», թէ խնդիր կայ, անտարակուսելի է, բայց ոչ միշտ եւ ամէնուն համար, վասն զի ընդհատ ժամանակաւ եւ տարբեր առիթներով՝ իրենց «ապրանքը յառաջ քշելու», համար, հրապարակ կը հանեն ոմանք այս խնդիրը. ինչպէս այս օրերս՝ Սահակայ-Մեսրոպայ Յօրեւեանին առթիւ պատշաճ դատուելի է վերստին արծարծել խնդիրը:

Վերոյիշեալ ծանօթութեան մէջ յիշատակած ռուսահայ գրագէտներու համար ալ չկայ խնդիր, մանաւանդ Աղայեանի լռելէն ետքը...: Բայց կայ վա՛վաճառ մը, որ յա՛մենայն դէպս կը ջանայ, բոլոր հայերէն հիւն ու նոր բառերն աղձատել, աղարտել, աւերել եւ նոր գրութեամբ, արտառոց բառեր հրապարակ նետել. «Թաղաւոր, նաւերով, ել, իցիւ, վաւեր, եւ ուրիշ չգիտեմ ինչ անձունի ձեւերով անպատշաճ բառերու գրութիւնը փոխել տալ կը ձգնի: Մենք 2 տարի յառաջ աշխատեցանք, տքնեցանք, բայց «յիմարի», տեղ անցանք, հիմայ իսկ կարծենք, տարբեր չեն որակուիր, երբ հոգում չափ կ'ընդգիմանանք այսպիսի այլ ընդ այլոց գրութեանց երբ հանգիպինք:

Բայց մէկ բանի վրայ կը զարմանանք: Այս առաջարկութիւնն ընողը կը տեսնէ, որ ընթերցողներն ու գրողները դանձ մը, խերեւէ մը իսկ չեն տար այսպիսի անպիտան ուղղագրութեան մը, ո՛չ որ կը հետեւի, եւ սակայն աննկուն յամառութեամբ կը շարունակէ ինքը միայնակ իւր վ-երն ցանկու. սփռելու՝ «Ընդ ոլորտս տիեզերաց»: Այս սողերը գրողը յայտնած է ուրիշ տեղ, թէ կարճ միջոցը գտած է այսպիսի անխախտ գրութիւններէ չազդուելու, — զանոնք կարգաւ զանց կ'ընէ: Բայց կը հետեւին ամէնքն այս միջոցին... Սակայն արդար ըլլալու համար՝ վ-երու հեղինակին վրայ ալ կը ցաւինք: Կը ձգնի, կը ջանայ, «գոր», կու տայ իւր անձին, բայց կը մնայ գրածը «ձայն բարբառոյ յանապատի»:

Ուրիշ զարմանալու կէտ մըն ալ ունինք: Երբ 2 տարի յառաջ այս վ-ագրութեան դէմ ասպարէզ իջանք, քաջաբերական ու արտապնդիչ յորդոր ընդունեցանք, բայց չգտնուեցաւ մէկը — բաց ի Աղայեանցի խմբէն — որ վ-ագիր պարունին՝ հայ լեզուին բրած անհարկի ձեռննչութիւնը ձաղկէր... Այժմ չեն հետեւիր, բայց այս բաւական չէ: Որոմն անտես ընելով չի խլուիր այն, այլ պէտք է արմատաքի խլել ու հուրը նետել: Ըստ մեզ՝ այս աններկել ժաման ու յանդգնութեան հանդէպ՝ անզգայ կ'ընալ, սեւակ մը անտարբերութիւն է հայ լեզուի դէմ, որուն նուիրականութեանն այսպէս իւրաքանչիւր որ ըստ կամս կրնայ եղբւր ձեռք նետել...:

Երրորդ զարմանալի կէտն այն է — եթէ ստոյգ է լրագրաց գրածը — որ կրկնակ յօրելաններու առթիւ մասնաժողով մը կազմուել է՝ ուղղագրական հարցը իբր թէ քննելու: Կ'ըսուի թէ վ-ավաճառ պարունն ալ անդամակցութեան հրաւիրուած ըլլայ... Եթէ ստոյգ է այս պարագան, այն ատեն «ուղղագրական մասնաժողովն», կազմողն ալ, հրաւիրողն ալ ազատ չէ ի չքմեղանաց, վասն զի հայ լեզուին որոշ կանոններն ոտքի տակ տուող պարունի մը այսպիսի պաշտօն տալ՝ կարծենք, ամբարի մէջ պանիրը կատուին հսկողութեան յանձնելէն ոչինչ տարբերութիւն ունի: Ոչ թէ բարի բան մ'ընելու բարի դիտաւորութիւն ունենալու է, այլ բարիացական ամէն միջոցներն ալ գործածելու է: Լեզուական այսպիսի կարեւոր բարենորոգում մը՝ կը պահանջէ ատակ, կարող, առ այն պատրաստուած անձինքներու համագործակցութիւն: Այսպիսի ան-

ձինքներէն, առ այժմ՝ կը ճանչնանք Պր. Ա. Խաչատուրեան, Պր. Հ. Աճառեան, Դր. Գարբիէլեան, Դր. Թիրեաքեան, Արժ. Մ. Մազուտեան, եւ Թերեւս քանի մը ուրիշներ ալ, որոնք՝ գիտենք թէ կը "ղողղղան", մերսոյական գրերու անձեռնմխելու-թեան վրայ, եւ համազուած ենք, թէ պիտի առաջարկեն՝ ուղղագրութեան խնդրոյն լուծումն Եւրոպայի փնտռել, եւ ոչ Վալաքիաներու քով . . . :

Դժբախտութիւն եւ մեծ դժբախտութիւն կ'ըլլայ, եթէ կրկնակ յորեկաններու յաջողութենէն արդիւն՝ ձեռնամուխ ըլլանք այսպիսի ոչ-ատակ անձնամտոյցներու ձեռքով՝ բախտն որոշել հայ պարուրենին իւրաքանչիւր նշանագրին . . . : Եթէ հրճուեցան Սահակ ու Մեսրոպ իրենց անմահութեան մէջ՝ իրենց որդւոց երախտագիտութեան վրայ, ջանանք որ անվթար մնայ այս հրճուանքը, եւ կ'ըլլայ այս եթէ ձեռնմխութիւն ըլլան անատակներ՝ լեզուագիտական ու լեզուաբանական խնդիրներ շօշափելէն:

Մեր զարմանքը զսպելէն ետքը՝ փութանք յայտնել թէ ի՞նչ նկատմամբ հաստատեցինք թէ "կայ" ուղղագրութեան խնդիր՝ արեւելեան հայերէն գործածողներուն համար,:

Երեք տարիէ ի վեր կը հետեւինք՝ մերթ ընդ մերթ բռնկող այդ խնդրին, եւ կամաց կամաց կը կազմաւորուի մեր մտքին մէջ այն համազուտութեան խնդրոյն չարիքն աւելի խոր է, քան որ կը կարծուի: Պիտի ըսենք՝ այն թեմէն վարմունքն է, զոր կը գտնէ հայ լեզուն ռուսահայ մեծամասնութեան կողմէն: Գոնէ այսպէս կը վկայեն ծանօթք ու երբեմն հրապարակագիրք ալ: Մ'ըսուի թէ ռուսահայոց ³/₄ NB. երեք չորրորդ մասը՝ առ տակաւ կը մոռնայ իւր բնիկ լեզուն. ընտանեկան լեզուն շատ եւ շատ տեղ կը փոխանակուի ուրիշ լեզուներով . . . եւ միայն Կառլաս, եւ ի մասնաւորի Թիֆլիզ քիչ շատ կարեւորութիւն կը արուի հայերէնի: Թէ որչափ մասն ստոյգ է այս մեր լաճններէն եւ որչափը՝ յապաւելի, այն առ այժմ թող խնդրէ դուրս մնայ, բայց եթէ այսպիսի պայմաններուն կէսն իսկ ստոյգ ըլլայ, կարի դժբախտ հանգամանք մը համարելու է: Եւ այս՝ հայերէն լեզուին համար՝ դժբախտութիւն մանաւանդ թէ չարիք մը համարելու է: Այս տեսակէտով թերեւս քիչ շատ հասկնանք թէ ինչո՞ւ ոմանք անպատճառ պարզել, դիւրացնել կը ջանան հայերէնի ուղղագրութիւնը:

Եթէ լաւ Թափանցած ենք չարեաց արմատին, եւ հայերէնի ուսուցիչներն այս դարմանով կը կարծեն չարիքը բառնալ, դժբախտաբար յայտն ալ պիտի ստիպուինք իրենց ընդգիմաբանը գտնուիլ: Ազգու միջոց չէ այս: Ուղղագրութիւնն այսպէս թեւեցնել կարծելով՝ ձեռք բերուած արդիւնքն ալ առաջ ու կեղտկարծ կ'ըլլայ: Ուղղագրութիւնը լեզու ըսել չէ: Հոս չարիքը շատ խոր է, շատ խոր ըլլալու է միանգամայն եւ դարմանը: Հայերէնին սերն արծարծելու է, հայերէնին իրր հայ լեզու՝ հայ մարդու ունեցած կարեւորութիւնն ըմբռնել տալու է:

Բայց եթէ ստոյգ է այս մեր տեսութիւնն, այն ատեն դարձեալ իրաւունք պիտի ունենանք հաստատելու, որ հոս ալ ուղղագրութեան խնդիր չկայ հայուն համար, այլ հայերէն լեզուի խնդիր: Այն ատեն պարբերաբար շրջան առնող այս խնդիրն աւելի ընդարձակ հիման վրայ պէտք է յուզել: Մասնական ուղղելով կամ ուղղել ուղղելով՝ ընդհանուրն ուղղուած չ'ըլլար, այլ հայ լեզուի ուսուցման կարեւորութեան համոզելով՝ զհայն, կարելի ըլլայ թերեւս շօշափելի արդիւնք մը ձեռք բերել:

Կարելի է թէ չսփառանց յոռի ըլլայ մեր կազմած գաղափարը՝ մեր կաւկասահայ համեղեարց նկատմամբ. սակայն շատ ստէպ լսած ենք տրտուելն երիտասարդաց նկատմամբ, որ շատ քիչ ժամանակ կ'ունենան հայերէնով զրարելու եւ պետական դպրոցներու մէջ՝ բնականապէս չեն ունենար հայերէնի գիտութիւնն ընդարձակելու առիթն ու պատեհը: Թամենայն դէպս՝ կը խորհնէք, թէ մանաւանդ մեր երանելի ու շնորհագար Սահակ-Մեսրոպ քաջանուններու կրկնակ յորելանները պիտի բերեն եւ պէտք են բերել փոփոխութիւն մը այս՝ շատ աննախանձելի դրութեան: Երբ հայութեան ոյժն նկատուած ռուսահայք շներկայանան իբր մյթ ու նեցուկ հայ լեզուի, այն ասան շատ ծաղկալից հեռանկար մը չէ, որ կը նշմարուի ապագային խորքերուն մէջ: Ազգութիւնն մէկ կուտան միայն ունի, լեզուն. ուրիմն հայութիւնն ալ մէկ ոտնկոխ՝ հայերէնը: Եթէ ցայժմ պահպանուեցաւ հայութիւնն՝ իւր լեզուն ապարիւն պատսպարելուն էր, եթէ այսուհետեւ ալ հայութիւնն պահպանել կ'ուզենք, պահպանենք նախ մեր լեզուն:

Սակայն լեզուն ալ կը պահպանուի, երբ խիստ պահպանողական ոգով կը յարգուին անոր միօրինակութիւնն ու կանոնաւորութիւնը: Միօրինակութեամբ ու կանոնաւորութեամբ սիրելի կը դառնայ լեզու մը, վասն զի կանոններն որչափ ալ զժուարթն ըլլան, կը բառնան լեզուի մը վրայէն կամայականութիւններն:

Այսպիսի լեզու մը աւանդեցին մեզի մեր երանաշնորհ հայրապետներն ու վարդապետները, եւ այսպիսի կանոնաւորեալ ու միօրինակեալ լեզուին համար թափեցին իրենց ծիգն ու ջանքը: Դարերով ալ եւ՝ աւելի խիստ ու դժպէտ պատահարաց ու դիրքերու մէջ, պահուած կը գտնենք իրենց աւանդը, առ մեզ թողած ժառանգութիւնը: Մեր գործը պիտի ըլլայ՝ պահպանելով ու զարգացնելով մեր աւանդը՝ թողալ մեր յաջորդներուն: Այսպիսի պահպանութիւն մը կը պարտաւորէ զմեզ հսկելու խղճի մօտք մեր լեզուին անարատ ու անաղարտ մնալուն: Թող մեծն ու փոքրն զայս քանգակէ խորաքանգակ իւր մօտաց մէջ:

Սահակն ու Մեսրոպ մեր երանաշնորհ նախնիք՝ արտաքին աղմուկներով չեն փառաւորուիր, — անոնցմով ժամանակակից հայութիւնն է որ կը պանծայ, — անոնք կը փառաւորուին երբ՝ մշտնջենսաւորի հայ լեզուն՝ հայ մարդուն ընթանը, հայ ընտանիքի ծոցին մէջ, հայութեան մէջ: Հոս պիտի երդնու այսօր ամէն հայ յանուն Սահակայ եւ Մեսրոպայ. «սիրտս հայ պիտի զգայ, միտքս հայ պիտի խորհի, լեզուս հայերէն պիտի խօսի»:

Նոյսաց, 10 Նոյ. 1913:

Հ. Գ. ՄՂՆԷՂԻՇԵԱՆ

